

ЧИННИКИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ У СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

Ляховець Л.О.

Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка

Стаття присвячена аналізу зовнішньопсихологічних та внутрішньопсихологічних детермінант розвитку соціального інтелекту у студентів-психологів. Детально розглядається взаємозв'язок соціально-демографічного, індивідуально-психологічного і соціально-психологічного чинників з явищем соціального інтелекту.

Ключові слова: соціальний інтелект, детермінанти, чинники

Постановка проблеми. Аналіз робіт, присвячених процесу підготовки та проблемі професіоналізації практичних психологів, свідчить про наявність чітко сформульованих завдань, до розв'язання яких мають бути готовими спеціалісти професій типу “людина – людина”. На думку вітчизняних дослідників (Е.Зеєр, В.Панок, Н.Пов'якель, Н.Пророк, О.Саннікова, Н.Чепелева, Н.Шевченко та ін.), ці фахівці мають уміти: 1) розуміти психологічний зміст зовнішніх проявів особистості; 2) прогнозувати можливі способи поведінки людини у певній життєвій ситуації; 3) проектувати найбільш ефективні способи спілкування з людьми відповідно до ситуації, що склалася; 4) практично застосовувати найдоцільніші способи соціальної взаємодії; 5) реалізовувати власний особистісний та професійний потенціал.

Однією з умов ефективного вирішення зазначених задач, на думку Н.Чепелевої, виступає сформованість у майбутніх психологів наступних особистісних підструктур: 1) мотиваційно-цільової; 2) когнітивної; 3) операціонально-технологічної; 4) комунікативно-рольової; 5) регулятивної. Першочергового значення дослідниця надає двом з них: мотиваційній та комунікативній. Мотиваційна передбачає наявність позитивної налаштованості

на професійну взаємодію. Базовою особистісною якістю на цьому рівні виступає *діалогізм* (інтегративна характеристика, яка включає безумовне прийняття іншого, розвинену систему професійних смислів, уміння встановлювати ефективні контакти з іншими, здатність вести професійно орієнтований діалог та осмислювати й узагальнювати інформацію про людину, прогнозувати результати роботи з нею). Комунікативний блок передбачає розвинену комунікативну компетентність психолога і містить соціально-когнітивні й комунікативні уміння. Вони, в свою чергу, дозволяють налагоджувати міжособистісну взаємодію на засадах діалогізму та прийняття професійної ролі. Базовими якостями виступають професійна ідентифікація та *соціальний інтелект* (далі – СІ) [21]. Зважаючи на те, що соціальним інтелектом у сучасній науковій практиці прийнято вважати комплексне особистісне утворення, виражене у розвинутій рефлексії, здатності до афективного реагування, прогнозування ситуації міжособистісної взаємодії (М.Бобнева, О.Власова, Ю.Ємельянов, Н.Каліна, В.Куніцина, О.Чеснокова, А.Южаніна та ін.), можна припустити, що діалогізм та СІ – явища, тісно пов'язані між собою в аспектах спільності їх структурних компонентів та умов розвитку. На нашу думку, на даному етапі наукових досліджень чинники розвитку СІ спеціалістів комунікативних професій є недостатньо вивченими, а це суттєво впливає на ефективність підготовки фахівців, оскільки ускладнює врахування зазначених нижче детермінант під час реалізації активних форм навчання в умовах вищої освіти.

Метою статті виступає здійснення теоретичного аналізу психологічних детермінант розвитку СІ. Актуальність теми визначається необхідністю подальшої розробки теоретичних аспектів феномену СІ взагалі та детермінант, що впливають на його розвиток, зокрема.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Зважаючи на те, що СІ суттєво обумовлюється специфікою життя і діяльності людини, в якості провідних зовнішньопсихологічних факторів його розвитку необхідно

розглянути наступні категорії: вік, стать, стаж, вид освіти, черга народження дитини в сім'ї, статус в академічній групі чи робочому колективі.

Провідними *соціально-демографічними характеристиками* людини виступають вік і стать.

Вік. Категорія віку зустрічається у сучасних дослідженнях досить часто, але у зв'язку із феноменом СІ аналізується досить обережно, зважаючи на складність та неоднозначність підходів як до явища СІ, так і до явища віку у психологічній науці. Зазначена проблема висвітлюється у роботах О.Беляєвої, О.Власової, А.Реана, О.Сасько. Досліджуючи представників соціономічних професій А.Реан дійшов висновку про те, що не можна однозначно стверджувати про наявність зв'язку між показниками віку та спеціальних здібностей, зокрема і СІ. Вчений вважає, що вік виступає специфічним показником, що не може фігурувати як самостійна детермінанта, оскільки фактор віку у психологічних дослідженнях реально виступає сумацією різноманітних явищ росту, що, в свою чергу, конвергують з багатьма складними явищами соціально-економічного, культурного, соціально-психологічного розвитку людини в конкретних історичних умовах [5].

Деяко відмінні результати були отримані у дослідженнях Л.Анциферової та О.Беляєвої. О.Беляєва, вивчаючи особливості зв'язку віку, СІ та індивідуально-психологічних особливостей керівників, дійшла наступних висновків. “Молодші” за віком та рангом керівники мають вищий СІ, порівняно із “старшими”, оскільки краще розуміють наслідки поведінки, можуть ефективно інтерпретувати ознаки невербальних та вербальних проявів [2]. Не зважаючи на певну парадоксальність отриманих дослідницею результатів (можна було б припустити, що саме великий життєвий досвід та професійний стаж сприяють кращому розумінню процесів, які відбуваються у соціальній сфері), видно, що віковий фактор не є визначним у розвитку СІ. Можливо, більш значущими тут виступають інші характеристики індивідуально-психологічного розвитку особистості.

Стать. Наступною суттєвою детермінантою формування СІ виступає статеву приналежність особи.

Досліджуючи індивідуально-психологічні характеристики керівників, О.Беляєва виявила відмінності СІ залежно від статевої приналежності. Жінки мають достовірно вищі показники із загального рівня СІ та розуміння вербальної експресії. Чоловіки – краще орієнтуються у наслідках власної поведінки, невербальних сигналів та змісту міжособистісних стосунків у динаміці [2].

О.Сасько вимірювала кількісну вираженість СІ у підлітків та юнаків, враховуючи їх стеву приналежність. Вона не виявила істотних відмінностей ні у композитній оцінці, ні у виконанні субтестів у представників однієї вікової групи – восьмикласників. А от у виконанні тих же завдань дівчатами і хлопцями одинадцятикласниками існують статистично значущі відмінності [16; 17]. Аналогічні результати були отримані і у дослідженнях О.Власової [5].

Схоже дослідження було проведене О.Лобановим та А.Свиридовою на представниках студентської молоді Білорусі. Середні показники по окремих субтестах та композитній оцінці у дівчат в цілому були вищі, ніж у хлопців, але статистично значущих розбіжностей виявлено не було [9]. Дівчата мають більш високу здатність передбачати поведінку окремих учасників у чітко структурованих ситуаціях, вони схильні краще розрізняти значення схожих вербальних реакцій залежно від контексту ситуації. Хлопці – більш вправні у логічних узагальненнях невербальних реакцій та розумінні логіки розвитку ситуації взаємодії.

Стаж – це тривалість виконання людиною певної діяльності. Порівняння керівників з різним рівнем СІ за стажем показало, що керівників з низьким СІ мають найбільший стаж роботи, а керівники з середнім рівнем СІ – найменший. Можна припустити, що стаж як самостійна детермінанта не впливає на розвиток СІ (Беляєва, 2005).

Досить неоднозначними є результати вивчення взаємозв'язку рівня СІ та стажу у військових психологів. За результатами дослідження І.Баширова (2006) було зроблено такі висновки: успішність професійної діяльності фахівця зростає з надбанням досвіду практичної роботи (індикатором якого виступає стаж) і позитивно корелює з рівнем СІ [1].

Ці розбіжності в результатах певною мірою пояснюються тим, що: 1) різні автори використовують відмінні дефініції поняття СІ; 2) обирались різні фахові категорії досліджуваних (СІ вимірювався у військових, керівників, менеджерів), для яких існували різні вимоги щодо проявів СІ.

Соціально-психологічні чинники. Провідними серед них є умови спрямованої соціалізації, найбільш значущими серед яких за силою та тривалістю впливу є родинне оточення, студентська група, умови отримання освіти та місце роботи. На сучасному етапі дослідження явища СІ досить мало робіт, присвячених цілеспрямованому вивченню впливу цих агентів мікросередовищної соціалізації на процес формування соціальних здібностей людини (Власова О., Куніцина В., Лепіхова Л., Лобанов О., Салій-Сподин М.).

Родина. Процес формуванні СІ розгортається у конкретних умовах життєдіяльності людини. Він охоплює всі аспекти її залучення до культури, навчання і виховання, за допомогою яких особа набуває спроможності брати участь у соціальному житті. Одним з інститутів, який сприяє засвоєнню суспільного досвіду, поглибленню розуміння себе та інших, збагаченню змісту взаємодії та сприймання людьми одне одного є сім'я.

Дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених довели, що “вже у першому півріччі життя діти, які виховуються у різних родинних умовах, відрізняються за кількісними та якісними характеристиками соціальної активності, яка виявляється у всіх сферах ставлень: до оточуючих, до себе і до предметного світу” [5; 17]. Основним екзофактором у детермінації дитячого розвитку виступає спілкування з дорослими, а роль ендofактора виконують формально-програмні параметри індивідуальних стратегій, таких як,

здатність/нездатність до інтерперсональної взаємодії, адекватного сприймання оточуючих, пізнання індивідом інших людей. Зазначені параметри виступають окремими характеристиками СІ як соціально-психологічного феномену.

Поглиблення досліджень відбулось за рахунок вивчення впливу сім'ї на розвиток всіх рівнів індивідуальності дитини, де особливої ваги набули фактори порядку народження та розміру сім'ї [19].

Р.Зайонц та Р.Пломін дослідили взаємозв'язок таких параметрів як кількість дітей, черга їх народження та відмінності у формуванні їхнього індивідуального досвіду [8]. Вчені дійшли таких висновків: 1) первістки більш взаємодіють з батьками, що стимулює їх кращий мовленнєвий й інтелектуальний розвиток; 2) після народження інших дітей первістки виступають посередниками між батьками та молодшими сиблінгами, вони водночас більше контактують з батьками, перебираючи їх досвід і виконують навчальну функцію щодо молодших дітей; 3) остання дитина в родині знаходиться в найгіршому становищі, бо не може виконувати навчальної функції.

Подібні дослідження були виконані вітчизняним вченим О.Власовою, яка довела наявність зв'язку між показниками кількості, черги народження дитини в сім'ї та її статусом у колективі (серед представників різних вікових груп).

Вивчення підлітків-лідерів з високою комунікативною активністю характеризується “специфічним досвідом сімейного спілкування, суттєвою особливістю якого є наявність старшого за віком сиблінга. Саме він виконує функцію своєрідного ретранслятора або певного посередника, вікового адаптора соціального впливу дорослого оточення” [5, 191]. Отже, підлітки-лідери – це молодші сиблінги у родині.

У групі юнаків з розвинутим СІ спостерігається інша тенденція: особи з високим неформальним статусом та прогресуючими каузально-атрибутивними властивостями є старшими сиблінгами в родині. Вони мають “додаткові, у порівнянні з молодшими дітьми, умови для досягнення досить високих

показників загального інтелектуального розвитку..., що і забезпечує їм ріст як соціальних здібностей, так і неформального статусу у навчальному колективі однолітків” [5, 222].

Отже, сім'я виступає референтним джерелом формування механізмів адаптації у суспільстві, набуття ціннісних орієнтацій та інтеграції у соціум.

Освіта. Переважна більшість сучасних дослідників (Власова О., Зеєр Ф., Комаров В., Кудрявцев Т., Сатаров С. та ін.) вважають освіту основним джерелом розвитку СІ, зважаючи на наявність наукової її складової, яка власне і детермінує розвиток висхідних форм СІ.

Умовою формування СІ виступає система освіти як джерело знань про багатовимірний оточуючий світ, його матеріальну, духовну, соціальну, моральну, політичну сфери. У педагогічній психології поняття освіти зводиться переважно до двох визначень: 1) освіта як соціальний процес передачі досвіду від покоління до покоління; 2) освіта як індивідуальний процес засвоєння й оволодіння загальнолюдським досвідом (засіб соціалізації). Емпірично доведеним є факт впливу чинника професійної освіти на становлення особистості фахівця соціономічного профілю [18].

Таким чином, професійна освіта виступає одним з чинників розвитку СІ майбутнього фахівця, оскільки завдяки їй спеціаліст готується до конкретної діяльності, входження в трудовий колектив, у систему професійних і виробничих взаємин. Освіта виступає передумовою успішної професійної адаптації та значною мірою визначає динаміку професійного самовизначення.

Формально-статусні характеристики. Фактор групового позиціонування особистості є ще одним істотним соціально-психологічним чинником, який водночас виступає як наслідком, так і вагомою детермінантою формування і динаміки соціального потенціалу людини.

Проблема взаємозв'язку рівня СІ з формально-статусними характеристиками юнаків та дорослих останнім часом розглядається у роботах О.Власової та О.Беляєвої. У дослідженні О.Власової докладно описана

динаміка становлення формального і неформального статусу та його зв'язку з соціальним інтелектом у представників різних вікових груп [5].

Зростання формального і неформального статусу підлітків тісно пов'язане із збільшенням їх соціальної та ділової експансивності, а також поліпшенням здатності до передбачення причин настання соціальних подій та невербальної чутливості. Соціометричні неформальні лідери-юнаки демонструють вищу соціальну активність та вищі показники розвитку СІ, у порівнянні з ігнорованими особами [5]. О.Беляєва, вивчаючи наявність взаємозв'язку між рівнем СІ та формально-статусними відмінностями у керівників підприємств, дійшла наступних висновків. Керівники нижчої ланки мають більш розвинуті здібності розуміти людей та взаємодіяти з ними, ніж керівники середньої та вищої ланок. На її думку, це пов'язано із специфікою професійної діяльності керівників нижчої ланки: вони мають взаємодіяти як з керівниками, так і з виконавцями, що висуває більш високі вимоги до їх рольової поведінки, розвиває уміння враховувати психологічні особливості та очікування різних первинних груп організацій, а також їх керівництва [2].

Індивідуально-психологічні чинники. Передбачається, що поруч із зовнішніми щодо формування СІ чинниками, істотний вплив на його розвиток здійснюють чинники внутрішньопсихологічні, провідне місце серед яких належить своєрідності характерологічних, мотиваційних, когнітивних, афективних, конативних проявів, а також спрямованості особистості.

Особливості перцептивних процесів. Показником розвитку особистості прийнято вважати рівень її суб'єктності – здатності до активної трансформації умов власної життєдіяльності. Основним механізмом реалізації особистісної активності виступає *соціальне мислення* суб'єкта, яке забезпечує йому орієнтацію у сутності суспільних змін, розуміння, усвідомлення, осмислення подій соціального життя, їхнє узагальнення та прогнозування. Соціальне мислення є функціональним механізмом свідомості. Інтегральним показником ефективності роботи цього механізму слід вважати рівень *соціальної*

адаптованості особистості до умов життєвого середовища. Сучасна соціально-психологічна література визначає соціальну адаптацію (дезадаптацію) як “один із суттєвих механізмів, який, будучи сформованим, сам стає внутрішньою передумовою особистісного росту людини, забезпечує її продуктивне входження у соціальну групу, суспільство в цілому” [5, 49].

Когнітивна складова СІ. Вперше проблема співвідношення СІ та психометричного інтелекту була піднята в роботах Г.Айзенка [13]. Він вважав, що СІ визначається як здатність індивіда використовувати психометричний інтелект з метою адаптації до вимог суспільства.

У дослідженнях вітчизняних психологів тема взаємозв'язку СІ, академічного інтелекту та особистісних властивостей розроблена мало і наявні дослідження мають суперечливий характер. О.Лобанова та О.Свиридова, визначаючи проблему співвідношення соціального та загального інтелекту у юнаків, зауважили наступне: 1) у дівчат більш розвинута здатність оперувати числами; комбінаторні здібності; просторова уява; здатність зосереджуватись та зберігати у пам'яті засвоєне; 2) юнаки, навпаки, мають менший словниковий запас, “почуття мови”, здатність до понятійної абстракції, здатність узагальнювати і класифікувати; 3) здатність робити умовиводи та рівень розвитку практичного математичного мислення рівною мірою розвинуті й у дівчат, й у юнаків [9].

Особистісні характеристики. В ході комплексного дослідження, орієнтованого на виявлення змісту і структури СІ, проведеного В.Куніциною, було виокремлено ряд особистісних характеристик та базових рис, пов'язаних з ним. Дослідниця встановила, що чим вищий рівень СІ, тим більш розвинені саморегуляція, самовпевненість, здатність впливати на оточуючих. Більш високому рівню СІ відповідає й вищий рівень таких властивостей як креативність, моральні настанови і самоповага. Надмірна виражена рефлексивність не сприяє розвитку СІ, а енергетичний потенціал виступає його необхідною умовою. Найвищий рівень СІ характеризується задоволенням від

спілкування, від стосунків з близькими, розвинутих почуттям гідності, самоповагою, гнучкістю поведінки, гарною саморегуляцією та адаптивністю [7]. Таким чином, оптимальний рівень СІ характеризує соціально зрілу особистість й вищий ступінь її морального розвитку.

Зазначена закономірність знайшла підтвердження і в ході вивчення обдарованих дітей. Було виявлені позитивні кореляції між СІ та самоповагою та гідністю, сумісністю, партнерським стилем спілкування. Значущими негативними кореляціями представлений зв'язок між СІ та маніпулятивністю. Дослідниця дійшла висновку: високорозвинутий СІ характеризує гармонійну людину, з високим соціальним потенціалом, орієнтовану на співпрацю. Однак надмірний розвиток СІ може засвідчувати наявність компенсаторних тенденцій.

Однозначно не встановлено статистично значущих зв'язків між рівнем СІ та рівнем самооцінки дітей різних вікових груп на вітчизняній вибірці [14; 15].

Встановлено наявність статистично значущих кореляційних зв'язків між рівнем розвитку СІ та емпатії. Високий рівень СІ має зв'язок з високим ступенем розвитку інтуїтивного каналу емпатії, з показником ідентифікації в емпатії, як здатністю до наслідування, співпереживання оточуючим [10]. Досліджено взаємовплив СІ та рівнів ситуативної та особистісної тривожності. О.Ішутінова довела, що існує негативний кореляційний зв'язок між показниками СІ та реактивної тривожності, тобто розвинутий СІ сприяє успішному подоланню ситуацій, що викликають тривогу. Відсутня значуща кореляція між рівнем СІ та показником особистісної тривожності, бо остання є глибинним особистісним утворенням, пов'язаним з генетичними і психологічними проблемами [6].

Мотиваційний компонент. У дослідженнях В.Куніциної виділяється ще один чинник, який впливає не лише на розвиток СІ, але й на здатність людини до самопізнання і саморегуляції. Це – мотиваційний компонент [7].

З рівнем СІ тісно пов'язана мотивація соціального успіху. У дослідженні М.Кубишкіної виявлена роль СІ у діяльності, спрямованій на досягнення

високих результатів у соціально значущій (професійній) сфері [7]. М.Кубишкіна встановила, що основними характеристиками людей з вираженим мотивом соціального успіху є більша активність та впевненість в собі, високий рівень СІ. Досліджуючи співвідношення мотиву соціального успіху та мотиву уникнення невдач у осіб з різним рівнем СІ, авторка виділила 6 різних типів людей: 1) “ті, хто наступають” – їм притаманні мотиви соціального успіху, прагнення визнання і суперництва; вони мають середній рівень СІ; 2) “ті, хто захищаються” – мотив соціального успіху виражений слабо, вони невпевнені в собі, СІ низький; 3) “відповідальні” – мають сильне прагнення до успіху, ділові, непогані маніпулятори; 4) “слабкомотивовані” – емоційно нестабільні з низькою саморегуляцією і відповідальністю; 5) “обережні” мають найбільш усереднені показники серед усіх груп, вони прагнуть стабільності, передбачливі; 6) “гармонійні” – демонструють емоційну стабільність, самоповагу, автономність, гармонійний розвиток СІ.

Спрямованість особистості. Спеціаліст комунікативних професій має обов'язково володіти специфічними особистісними настановами практичного психолога. Вони передбачають безумовне позитивне прийняття, емпатійне розуміння та конгруентність. У дослідженнях К.Роджерса доведено, що зазначені настанови є необхідними і достатніми умовами психологічного впливу як джерела позитивної зміни особистісної динаміки об'єкта. В основі безумовного позитивного прийняття, за Роджерсом, лежить ціннісне безоцінне ставлення до людини та активне забезпечення позитивного мікроклімату комунікації. Така взаємодія не обмежує партнерів і завдяки емпатії та конгруентності забезпечує високу результативність перебігу спілкування як процесу [5].

Особистісний досвід. Переважна більшість сучасних дослідників схильна вважати, що практичний досвід, сформований професійною діяльністю, виступає системоутворюючим у структурі особистості і визначає її суб'єктивні особливості презентацій та репрезентацій світу. Тобто досвідченого спеціаліста

від молодого відрізняє не тільки різноманітність ЗУН, а й індивідуально-психологічні особливості, компетентність (рівень обізнаності спеціаліста у своїй професійній діяльності), кваліфікація (ступінь професійної підготовки працівника) та специфіка фахової діяльності [1; 3; 4; 5; 11; 22].

Висновки. Отже, СІ – це сфера суб'єкт-суб'єктного пізнання, заснованого на специфіці розумових процесів, афективного реагування та соціального досвіду; здатність розуміти себе та інших, прогнозувати хід міжособистісних подій. СІ – це сфера можливостей пізнання індивідом інших людей.

Істотний вплив на процес формування і розвиток СІ в умовах спрямованої соціалізації здійснюють такі чинники як: 1) соціально-демографічні (вік, стать, стаж); 2) соціально-психологічні (формально-статусні характеристики; умови родинної соціалізації, умови отримання освіти); 3) індивідуально-психологічні (своєрідність мотиваційної, когнітивної, емоційної, конативної сфер; набутий особистісний досвід).

Література

1. Баширов И.Ф. Социальный интеллект как фактор успешности профессиональной деятельности военного психолога// Автореф. дис. ... канд. психол. наук 19.00.05. – М., 2006. – 26 с.
2. Беляева Е.В. Социальный интеллект и психологические качества личности руководителя (на примере предприятий нефтегазовой отрасли)// Автореф. дис. ... канд. психол. наук. 19.00.05. – Самара, 2005. – 28 с.
3. Бодалев А.А., Васина Н.В. Познание человека человеком (возрастной, гендерный, этнический и профессиональный аспекты)/ Под ред. А.А.Бодалева, Н.В.Васиной. – СПб.: Речь, 2005. – 324 с.
4. Булка Н.І. Ресурси соціального інтелекту: адаптивність, комунікативність, креативність// Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – №6. – С. 43-53.

5. Власова О.І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2005. – 308 с.
6. Ишутина Е.И. Взаимосвязь уровня социального интеллекта с показателями тревожности у представителей разнотипных профессий// Дис. ... канд. психол. наук. – М., 2003. – 190 с.
7. Куницына В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В.М. Межличностное общение. – СПб.: Питер, 2003. – 544 с.
8. Лобанов А.П., Подунова О.Н., Социальный интеллект: от Торндайка до Гилфорда// Социальный интеллект: проблемы исследования и диагностики. Учебно-методическое пособие/ Сост. А.П.Лобанов, О.Н.Подунова, О.Н.Кунгурцева/ Под ред. А.П.Лобанова. – Мн.: БГПУ, 2003. – С. 5-17.
9. Лобанов А.П., Свиридова А.В. Соотношение социального и психометрического интеллекта// Социальный интеллект: проблемы исследования и диагностики. Учебно-методическое пособие/ Под ред. А.П.Лобанова. – Мн.: БГПУ, 2003. – С. 18-23.
10. Лобанов А.П., Феоктистов А.В. Социальный интеллект и эмпатия// Социальный интеллект: проблемы исследования и диагностики. Учебно-методическое пособие/ Под ред. А.П.Лобанова. – Мн.: БГПУ, 2003. – С. 24-27.
11. Общение и познание/ Под ред. В.А.Барабанщикова, Е.С.Самойленко. – М.: Изд-во "Институт психологии РАН", 2007. – 495 с.
12. Пісоцький О.П. Сильовий потенціал соціального інтелекту як чинник професіоналізації студентів-психологів// Актуальні проблеми психології. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія/ За ред. С.Д.Максименка, М.В.Папучі. – Київ-Ніжин: Вид-во НДУ; ДС "Міланік", 2007. – Т.10. – Ч. 2. – С. 81-83.
13. Практический интеллект/ Р.Дж.Стернберг, Дж.Б.Форсайт, Дж.Хедланд и др. – СПб.: Питер, 2002. – 272 с.

14. Салий-Сподин М.А. О самостоятельности феномена социального интеллекта// Міжнародна наукова студентська конференція “Психологія особистості та суспільства у сучасному вимірі”. Тези доповідей. – Харків: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2007. – С. 204-207.
15. Салій-Ануфрієнкова М. Рівень самооцінки та соціального інтелекту як фактор міжособистісних стосунків// Соціальна психологія. – 2007. – №1. – С. 123-131.
16. Сасько О.О. Вікові та гендерні відмінності соціального інтелекту у профільних класах// Наукові записки Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України/ За ред. акад. С.Д.Максименка. – К.: Главник, 2005. – Вип. 26. – Т. 4. – С. 26-29.
17. Сасько О.О. Застосування діагностики соціального інтелекту для дослідження соціально-психологічних особливостей юнацтва// Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – 2005. – Вип. 31. Серія “Психологічні науки”. – Т. 3. – С. 42-46.
18. Сатаров Г.А. Социальный интеллект и динамика диспозиций. – М.: Фонд ИНДЕМ, 2003. – 50 с.
19. Социальный интеллект: теория, измерение, исследования/ Под ред. Д.В.Люсина, Д.В.Ушакова. – М.: Институт психологии РАН, 2004. – 392 с.
20. Ушаков Д.В. Социальный и эмоциональный интеллект: теоретические подходы и методы измерения// Вестник Российского гуманитарного научного Фонда. – 2005. – №4. – Ч. 1. – С. 131-139.
21. Чепелева Н.В., Пов'якель Н.І. теоретичне обґрунтування моделі особистості практичного психолога// Психологія: Збірник наукових праць/ За ред. С.Д.Максименка. – 1998. – Вип. III. – 35-41.
22. Чеснокова О.Б. Возрастной подход к исследованию социального интеллекта у детей// Вопросы психологии. – 2005. – №6. – С. 35-45.